

Hlasatel byl umlčen, pravda trvá

Křesťanské motivy v Patočkově filosofii

Jan Frei

Známý filosof a jeden z inspirátorů Charty 77 zemřel právě před 40 lety (14. 3. 1977). Vzdělaný svět pořádá o Janu Patočkově konferenci, konají se přednášky, píšou se články, v nichž se analyzují jeho rozsáhlé dílo věnované fenomenologické filosofii, filosofii dějin, dějinám evropského a českého myšlení, moderní vědě, mýtu a umění. A také se připomínají jasné viditelné křesťanské motivy jeho filosofie.

Patočkovy texty ani nemusíme číst zvlášť důkladně, abychom tyto motivy postřehli. V Kafkových esejích, psaných na sklonku života v roce 1975, Patočka naznačuje, že křesťanské pojetí duše nám o člověku řekne více než řecká filosofie: nestačí člověka chápat jako bytost nadanou rozumem a vztaženou k nejvyššímu dobru, je třeba vidět v něm bytost provinilou proti nekonečné lásce, bytost, která se musí obrátit a s nejistým výsledkem zápasit o spásu.

Nedlouho předtím Patočka se studenty opakovaně rozebírá význam Ježíšova výkřiku opuštěnosti na kříži (Mk 15,34). Těmito výklady navazuje na svou přednášku věnovanou mimo jiné tématu oběti či přesněji jejich různé „silných“ typů, kde jako vzor té nejradikálnější oběti uvádí Ježíšovo ukřižování.

Zhruba ve stejné době přednáší o tom, jak síly, které člověka nesou a podporují, i síly, které ho ohrožují, dohromady tvoří jeden celistvý svět. A když chce studentům ukázat zřetelný příklad člověka, který vědomě žije v této napjaté jednotě světa, ukáže na modlíci se babičku Boženy Němcové.

To vše se odchrává v bytových seminářích, protože Patočka v té době nemůže veřejně přednášet: z pražské univerzity musel už v roce 1972 pořídit ve svém životě – a tentokrát definitivně – odejít.

Způsob buddhistický a křesťanský

Křesťanské motivy však nejsou zvláštností těchto soukromých seminářů, nechyběly ani předtím v jeho univerzitních přednáškách. Na jaře 1969 Patočka přednášel o dvou zásadně odlišných způsobech, jimiž člověk láme „vládu země“ nad sebou, tj. vládou svých přirozených sklónů, a jimiž překonává touhu udržovat a prodlužovat život za každou cenu. První je způsob buddhistický, kdy se snažíme uhasit samotnou touhu po věcech tohoto světa, touhu po životě na světě, mezi věcmi. Druhý je způsob křesťanský, kdy člověk usiluje překonat soustředění na vlastní já, ale od světa a věcí se neodvrací. Tomuto křesťanskému způsobu přítom Patočka zřetelně dává přednost.

Jeho poslední angažmá na univerzitě trvalo jen čtyři roky; řádným profesorem filosofie byl jmenován teprve v roce 1968, zatímco v předchozích téměř dvaceti letech neměl možnost přednášet a byl odříznut od kontaktu se studenty. Publikovat však mohl. Procházel-li jeho pracemi z té doby, jsme překvapeni rozsahem jeho produkce (zvlášť přičteně-li nezveřejněné fragmenty, náčrty a pracovní poznámky), a především se opět setkáváme s křesťanskou tematikou: „Bohočlověk tedy bude nezbytně zahuben,“ píše Patočka na jednom místě, „neboť to je jediný radikální způsob, jak „svět“ ... se ho může zbavit. Zároveň však nezbytně vstává z mrtvých: neboť pravda, na kterou mřila smrtící zbraň, ... nemůže touto zbraní být zasažena.“

Pozornější čtení

Křesťanské motivy v Patočkově filosofii skutečně není těžké najít a čas od času se najde interpret, který proto prohlásí Patočku za křesťanského myslitele, ať už to myslí jako chválu, neutrální konstatování nebo kritiku.

Ve světě podle Jana Patočky nemůžeme dojít definitionálního naplnění a spočinutí, svou existenci nedokážeme zbavit rozporů, mezer a nejasností. Přesto je právě toto úsilí o pravdu a jasnost naší jedinou šancí, jak zůstat plně lidmi. Snímek Archiv Jana Patočky / Jindřich Příbík

Lze to ale opravdu tvrdit? Pozornější četba ukazuje, že Patočka sice v určitých bodech svých výkladů sahá k jistým křesťanským motivům, že na nich ale vždy chce ukázat nějaký jiný věcný problém. Vždy pochopitelně takový, který s příslušným křesťanským motivem souvisí a dá se jím ilustrovat – ale vždy je tu právě jen takováto souvislost. Všechny problémy, které má Patočka na mysli, by se v krajním případě daly vyložit i bez odkazu na křesťanskou věrouku nebo imaginaci.

Je člověk bytost, která tváří v tvář osobnímu Bohu zápasí o svou spásu? Je, ale na tom se má především ukázat, že je bytost nesouměřitelná s čímkoli jiným na světě a že mu zcela jedinečným způsobem záleží na něm samém. Prochází Ježíš na kříži okamžikem úplné opuštěnosti? Ano, ale to je jen extrémní případ vytrvání v dobrém navzdory všem okolnostem. Obět v nejsilnějším slova smyslu je pro Patočku právě toto. „Přinést se za obět“ neznamená obětovat se někomu, ale setrvat v tom, co se ukazuje jako správné, i když je v sázce samotné naše přežití, a nenechat se odchýlit ke snazším, ale chybným možnostem jednání.

Vi babička Boženy Němcové o hrozivých mimolidských silách ve světě a udržuje je svou modlitbou v bezpečné vzdálenosti? Jistěže, ale v tom má především zahlédnout strukturu mýtického světa, jaká by se podle Patočky vlastně dala ukázat i na mýtech o Gilgamešovi nebo Oidipovi.

Dává Patočka přednost křesťanskému přístupu k přirozeným silám v člověku před zmíněným přístupem buddhistickým? Samozřejmě, protože lépe ukazuje jistý obecný rys lidské existence: nutnost nezůstat v „přirozeném“ stavu, nutnost aktivně provést určitý zásadní obrat, aniž přitom ztratíme kontakt se svým přirozeným světem.

Vstává bohočlověk z mrtvých? Ovšem, ale pro Patočku to není jedinečná událost vzkříšení, ale určitý všudypřítomný vzorec, trvale platná metafora pro nesouměřitelnost pravdy a faktické moci, pro skutečnost, že pravda trvá i tam, kde je její hlasatel umlčen, ba v krajním případě zabit.

Jediná šance

Většinu těchto výkladů je společný důraz na aktivitu člověka – znamenají výzvu k překonávání iluzí, uzavřenosti do sebe a přirozených sklónů, jsou apelem k úsilí o pravdu poznání i života. I tam, kde Patočka nepoužívá konkrétní křesťanské motivy, ale kde v rámci filosofie dějin mluví o křesťanství samotném, chápe je hlavně jako jednu z podob „péče o duši“, tedy jako jednu z podob našeho úsilí stát se tím, čím být můžeme a máme.

Naopak je nápadný Patočkovy ostých před „opačným koncem“ křesťanského obrazu světa a člověka, tedy před těmi křesťanskými motivy, v nichž je vidět naopak aktivita Boží. Patočka nemluví o stvoření (ačkoli nad záhadným faktem příchodu člověka na svět se zamýšlí více než mnozí jiní filosofové) a především se vyhýbá samotnému ústřednímu bodu křesťanského zjevení – zdarma nabídnuté možnosti záchranu.

Bezpochyby to souvisí s tím, že člověka vidí především jako bytost v jistém smyslu tragickou. Naše úsilí o pravdu a jasnost podle něj nebude nikdy zcela úspěšné: vždy se bude odehrávat uprostřed ne-přátelských sil, které se nikdy nepodaří úplně zvládnout; vždy bude i samo o sobě vystaveno riziku, že sejde na cestě a zaměří se k nějakému nesprávnému cíli. Ve světě tak nemůžeme dojít definitivního naplnění a spočinutí, svou existenci nedokážeme zbavit rozporů, mezer a nejasností. Přesto je právě toto úsilí, které je zevnitř

i zvenčí neustále ohrožované a vlastně nikdy zcela zdařilé, naší jedinou šancí, jak zůstat plně lidmi.

Nasadit se do krajnosti

A znovu je nápadné, jak málo Patočka cituje autory, kteří přesně o této tragické situaci filosofovali jako křesťané (Augustin, Pascal, Gabriel Marcel), přestože je prokazatelně velmi dobře zná. Obává se snad, že by se myšlenkou vykoupení mohla tato naše shora uvedená tragická situace plížit snadno, a tedy nepoctivě, nepravdivě zakrýt? Možná ano (a těžko můžeme tvrdit, že se obával zcela nepravěm).

Jak Patočka rozuměl světu, člověku a Bohu, naznačuje – asi lépe než texty určené ke zveřejnění – jeden dopis příteli z posledních let: „Dlouholetou zkušeností jsem se snad naučil, že máme zhruba to, co si zasloužíme, a že si nesmíme stěžovat na těžkosti, které třeba musíme nést. Je-li nějaký Bůh – a já mám za to, že svět bez Boha nelze dobře myslet –, pak právě toto je znamením, že nás bere vážně.“

Když tedy Patočka psal a přednášel o nezbytnosti nasadit se a o nemožnosti dojít ve světě osobního naplnění, věrně se v tom odrážel jeho skutečný přístup ke světu. Nemí proto vlastně tak překvapivé, že se v roce 1976 aktivně zapojil do akcí na pomoc neprávem zatčeným členům a přátelům skupin The Plastic People of the Universe a DG 307 a o málo později do příprav a šíření Charty 77, jejímž mluvčím se vzápětí stal – přestože mu bylo jasné, že od toho pro sebe nemůže čekat nic než těžkosti a nebezpečí.

Tímto nasazením se skutečně připravil i o zbytkovou šanci na „normální“ činnost, kterou ještě představovaly bytové semináře a strojopisné šíření jeho textů; vystavil se nevybíravě mediální kampani (v níž byl – aniž se mohl jakkoli bránit – líčen jako „kmoř revizionistů“, který „ve svém filosofickém díle obhajoval fašismus“ a nyní „straní reakčním názorům a tváří se přítom, že jde o hledání pravdy“ atd.) a poté i dlouhým policejním výslechům, které jej nakonec stály život.

A přesto naděje

V Patočkově chápání lidského údělu tedy povinností nasadit se a setrvat v dobrém jako by zastíhuje spásnou aktivitu Boží (událost vzkříšení dokonce jednou odmítne jako „laciný metafyzický happy-end“). Přesto ale Patočka nechce – nebo snad smíme říci: nedokáže? – „pozitivnější“ křesťanské motivy úplně opustit. I při tomto chápání lidské situace pro něj zjevně má smysl, jak jsme viděli, opatrně mluvit o spásě, zmrtvýchvstání; účinně modlitbě – a to i tam, kde to vlastně není nezbytně nutné. Odkud tato zvláštní dvojnásobnost?

Do jejich nehlubších kofenů pochopitelně nevidíme. Nemůžeme vědět, jak v Patočkovy rezonovaly – jmenujme namátkou – celoživotní debaty s evangelickým teologem J. B. Součkem, v posledních letech dlouhé hovory s historikem Zdeňkem Kalistou, živý kontakt s křesťany mezi jeho posluchači (opět namátkou: Radim Palouš, Stanislav Soušedík, Ladislav Hejdiánek, Daniel Kroupa, Tomáš Halík, Jan Sokol); čím jej přitahovalo Durychovo dílo a naopak iritovaly texty Jana Čepa; jak konkrétně jej vlastně zasáhlo jedno z Medkových vyobrazení anděla, k němuž se v pozdních hovoroch opakovaně vracel; co pro něj znamenalo – na úrovni hlubší než ryze odborné – dlouholeté studium Komenského.

Poslední důvody Patočkova chápání člověka a jeho vztahu k Bohu a k celku skutečnosti neznáme. Ostatně sotva bychom měli právo do nich nahlížet. Na „křesťanských“ pasážích Patočkova díla však také není nejdůležitější, proč v nich určitá část reality přichází zkrátka a proč se ji zároveň jakoby nedají zcela zakrýt. To hlavní je, čemu díky nim můžeme lépe porozumět. Možná nás právě pro svůj jednostranný patos tragického úsilí mohou zvlášť dobře poučit o nutnosti obrácení, nasazení a vytrvání v dobrém – i tam a právě tam, kde opory a naděje selhávají. I kdybychom se z nich nepoučili o ničem jiném, nebylo by to málo.

Autor pracuje v Archivu Jana Patočky